

SUMER - BABİL SAN'ATININ BAZI ÖNEMLİ MİTOLOJİK TIPLERİ ÜZERİNDE YENİ ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Yazan : Dr. Mebrure OSMAN TOSUN

Sumeroloji Asistanı

Aşağıda kısa bir hülâsası sunulacak olan bu konu, aynı adlı doktora tezi olarak incelenmiştir. Burada bilhassa önemle üzerinde durduğum mesele, yazılı vesikalarla arkeolojik tipler arasında tam bir ayniyet bulmağa çalışıp, şimdiye kadar ilim âleminde isimsiz kalmış veya yanlış isimlendirilmiş olan tiplerin hüviyet tesbitlerini, tahminler üzerine değil, mümkün olduğu kadar sağlam ve değişmiyecek esaslara dayanacak şekilde yapabilmeğe gayret etmek olmuştur.

Yukarıda anlatılan ana çerçeveyi esas tutarak yapmış olduğum bu araştırma aslında 145 sayfa tutmaktadır. Burada Önsöz ve Girişten sonra asıl metin başlıca üç bölüme ayrılmaktadır :

I — Moortgat'ın Tanrı-Kral nazariyesinin incelenmesi;

II — Eski Babil silindir mühürlerinde bulunan bazı önemli *mythologique* tipler;

III — Mezopotamya ve civarında Boğa Kültünün san'attaki izleri, (bu münasebetle bu bölgedeki Boğa Kültü genel olarak incelenmiştir).

Verilen şu kısa bilgiden de anlaşılacağı üzere, çalışma çok cepheli olarak yürütülmüş ve çeşitli tipler ele alınmıştır. Bu yüzden bunları bir araya toplamak ve hepsini birden göz altına alarak kısaca anlatabilmek oldukça güçlükler doğuracaktır. Bundan dolayı bu kısa hülâsada esas itibariyle incelemelerimizin yalnız sonuçları verilecek, fakat çalışmamızda karşılaştığımız problemlerle, kullandığımız metod daha etraflı aydınlatılmağa gayret edilecek ve bu alanda şimdiye kadar yapılmış olanlardan da kısaca bahsedilecektir.

Karşılaştığımız problemlerle kullandığımız metod ve şimdiye kadar yapılanlar :

Ön Asya arkeolojisinde *iconographie* yani resimlerde tasvir edilen figürlerin teşhisi bugünkü çalışmaların merkezinde bulunmaktadır. Bu alandaki çalışmalar için filoloji ile arkeolojiyi birleştiren metod zaruri olmaktadır. Aynı terkibi metodu Hititoloji sahasında von Brandenstein (Mitteilungen der Vorderas.-aeg. Ges. 42, cilt 2) ile H. G. Güterbock

(S'iegel aus Boğazköy II, 1942 ve Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları, Belleten 26, 1945) tatbik etmişlerdir; bizim sahamızda da bu çeşit müşterek metodlu çalışmanın ilk örneğini biz vermiş oluyoruz.

Yunanlılarda vazoz resimleri ne ise, Mezopotamya san'atında da buradaki kavimlerin dinî telakkilerinde, *mythologie*'lerine en zengin kaynak olma bakımından mühürlerin önemi o derece büyüktür. Burada *Glyptique* ile büyük san'at arasındaki münasebette birbirlerinden ne dereceye kadar müteesir olduklarına girişecek değiliz. Resim nev'inden bir tek misal olarak elimize geçen Mari duvar resimleriyle (Syria 18, Lev XIII). sayıları az olmakla beraber Terrakota'ların, Kudurru (hudud taşı)ların ve kabartmaların, tiplerin teşhisinde yine bize yardımları dokunmaktadır. Halbuki sahamızın san'at eserleri arasında mühür nev'inden bize binlerce örnek kalmıştır. İşte bu sebepten dolayıdır ki teşhislerimizi bilhassa silindir mühürlere dayanarak yapmak zorunda kaldık. Yazılı vesikalarla san'at eserleri arasında uygunluk bulup incelediğimiz arkeolojik tiplerin adlarını vermeğe çalışırken dinî tekâmülü ve tesirlerini nazarı itibara alıp konumuzla ilgili yazılı kaynaklarda geçen bütün kayıtları bilgimiz nisbetinde toplamağa çalışıp, hüviyet tesbit etmelerimizi ona göre yaptık.

Bu sahada bizden evvel çalışanlar arasında Ward (The Seal Cylinders of Western Asia, 1910) gibi bilhassa mühürlerdeki motifleri toplıyan ve hattâ onları izaha teşebbüs etme bakımından sahamızın kıymetli kitaplarını yazan yazarlar, Weber (Altorientalische Siegelbilder, Der Alte Orient 17-18, 1920) gibi din tarihi problemlerine ve mühürlerin tarih ve coğrafya bakımından sınıflandırılmalarına riayet etmeden, yalnız motiflerin tasnifini yapanlar, Delaporte (Catalogue des cylindres Orientaux etc. du Musée du Louvre, 1920 ve 1923) ve Legrain (The Culture of the Babylonians from their Seals, 1925) gibi tip toplıyanlar olmuştur. Delaporte tarihleri tesbit edilen mühürler toplamış. Legrain ise topladığı tipler üzerinde incelemelerde bulunmuşsa da kıymetsizdir. Van Buren ile bu alandaki çalışmalar yeni bir safhaya girer. Bu kadın arkeoloğun yazılarının özelliği incelediği konuda neşredilmiş veya edilmemiş bütün malzemenin sistematik bir şekilde toplanmış olarak bulunmasıdır. Aynı zamanda van Buren bu malzemeyi, kendinden evvelki yazarların yapmak imkânını bulamadıkları bir şekilde, yeni hafriyatın yardımı dolayısıyla tarihtî sıraya koymağa muvaffak olmuştur. Yazar tercümesi bulunan metinlere baş vurarak, incelediği tiplere, motiflere dinî *mythologique* mânalar vermeğe de gayret eder. Kendisinde tenkit ettiğimiz nokta aynen Frankfort'da da göreceğimiz gibi, arkeolojik tiplerin izahında, baş vurdukları filolojik kaynakların zaman itibariyle birbirine uymadığı, devri geçmiş veya gelmemiş metinler yoluyla tefsirlerine teşebbüs ettikleridir. Frankfort'un (Cylinder Seals, 1929) da eseri yalnız Ön Asya'nın silindir mühürlerini incelemek değil, aynı zamanda bu mıntıkanın sanat, din ve bilhassa *mythologie*'si üzerinde

yazılı vesikalara dayanan hükümleri de verdiği iddiasındadır. Metinlerin bulunmadığı eski devirlerin sanat eserlerini, yeni metinlerden geriye doğru hükümler vermek ve bu metinlerin filolojik, tam tercümelerinden ziyade serbest tefsirlerine dayanarak izahlar yapmak ister. Bu suretle metinlerin olmadığı devirler için, yalnız mühürlere bakarak Sumer-Babil *mythologie*'sinin ana hatlarını okumak ister. Mühürler vakıa bize bu alanda çok yardım etmektedirler; fakat yalnız mühürlerden asıl fikirleri öğrenemeyiz. Ve mühürler yoluyla bir kültürü her bakımdan okumak imkânı yoktur inancındayız. Frankfort'a göre Sumerlerde bereket kültü sıklet merkezini teşkil etmektedir. Bu kült aynı zamanda *chthonique* yani toprağa bağlı bir kültür. Sumer tanrıları toprağa bağlı tanrılardır. Sonradan gelen Samiler ise, Frankfort'a göre (Frankfort, Cylinder Seals, S. 80) bu dini tamamen değiştirip yerine sıklet merkezini güneş tanrısının teşkil ettiği başka bir din getirmişlerdir. Halbuki hakikatin böyle olmadığı kanaatindeyiz. Cemdet-Nasr devri hakkında kati bir şey söyleyememekle beraber müteakip devir için dinde bir sistemin henüz kurulmadığını söyleyebiliriz. Bu devirde, ay tanrısının kült merkezi olan Ur'da bir ay sembolü, Uruk'da da İştâr'ın bir yıldız sembolü yoktur. Demek ki bu dinler o zaman *régional* mahiyette idi. Bir Ur veya bir Uruk tanrısı vardı. Ancak ondan sonradır ki yavaş yavaş dinde bir sistem başlamakta ve Sargon devrinde tamamlanıp, ancak geç zamanlardadır ki, tanrı listeleri meydana çıkmaktadır. Bu devirlerde artık bir gök tanrısı Anu, bir dünya tanrısı Enlil, okyanus ve tatlı sular tanrısı Ea, yer altı ve cehennem sahibesi Ereşkigal, ay tanrısı Sin, güneş tanrısı Şamaş ve bir yıldız (zühre) tanrısı İştâr vardır. Bu saydığımız tanrıların da gruplar meydana getirdiklerini biliyoruz. Meselâ Anu, Enlil, Ea bir gurup, Sin, Şamaş, İştâr diğer bir grup olurlar. Bunlardan başka diğer bir tanrı grubu da Büyük Ana tanrı grupudur. Bu gruba listelerde bereket tanrıları da girer. İşte bizim tanrı sisteminden anladığımız mâna budur. Sayıları dört bine yakın olan (Deimel, Pantheon ile Schneider, Götternamen von Ur'a göre) bu tanrıları tanımak için adeta bir lûgat lâzımdır. Fakat bunların çoğu ancak bir isimden ibaret kalmıştır. Kültte yerleri yoktur. Kült yerleri olanlar arasında da bazı çeşitli tipler aramak lâzımdır. Bunlar esasta aynı olsalar bile mâhalli adları ayrıdır. Fakat bu fazlalığa rağmen, tanrılar, sayısı belli tiplere irca edilmişlerdir. Fakat mühürlerde bu yüzlerce tanrının, ancak tahminen yirmi beşi, konu olmuştur. Bu yirmi beş tanrı tipini de tâli gruplara ayırabiliriz. Şimdi şu soru hatıra gelebilir. Acaba mühür kazıcıları hangi konuları ve tipleri seçmişlerdir? Cevap olarak şu kadarını söyleyelim ki seçilen konular, *mythologie* ve edebiyattaki önemlerinin büyüklüğüne göre alınmamıştır. Meselâ muhakkak ki, *mythologie*'de büyük bir rol oynamış olan ay tanrısı Sin, mühür kazıcılarına konu olmamıştır. Yine meselâ Eski Babil devrinde Hammurabi zamanında Tiamat efsanesi, sıklet mer-

kezini teşkil eder. Halbuki mühürlerde bunun hiç bir izine rasgelinez. Demek oluyor ki mühürlerde *mythologie*'nin ancak bir kısmını görüyoruz. Sargon devrinde büyük san'atkârlardan birinin seçtiği birkaç konuyu, diğerleri yüzyıllarca taklid etmişlerdir. Burada büyük ve küçük san'atkâr meselesine dokunmuş oluyoruz. Gelenekle devam eden arkeolojik bir motifle, büyük san'atkârın ilham zenginliği saikasıyla yaptığı bir *variation* (Frankfort, Cylinder Seals, Lev. XIXa olduğu gibi) küçük sanatkârın *mythologie*'deki bilgisizliği dolayısıyla yaptığı motif değişikliği arasında büyük bir fark gözetmek icab eder. Meselâ Louvre, A. 145 veya Ward, Seal Cylinders, Fig. 245'de güneş tanrısının elinde mutad destere sembolü yerine bir gürz görülmesi gibi. Gördüklerimizde mâna vermeğe çalışırken dikkat edeceğimiz bir çok noktalardan biri de tip ile muayyen bir fert arasında keskin bir fark gözetmektir. Meselâ avcı, çoban ve ilâh... gibi belli meslek mümessillerini, âletlerinden ve silâhlarından bugünkü kullandıklarına benzerlik var oldukça, kolayca tanıyabiliriz. Bunlar fert değil tiplerdir. Bunları tanımakta güçlük çekilmez. Halbuki hakkında hiçbir şey okumadığımız herhangi arkeolojik bir figürü Şamaş veya İştâr veya Ninurta diye nasıl tanıyacağız? Filvaki figürlerimize her zaman yüzde yüz kat'iyetle isim veremiyoruz. Fakat ancak *mythologie*'yi iyi bilmekle kat'i hüviyet tesbitleri veya bir tipe bahis mevzuu olabilecek namzedleri teklif edebiliriz. San'at eserlerini anlamağa çalıştığımız insanların yazılı vesikalarından faydalanırken, zaman mefhumuna gerekli önemi vermeyi ihmal etmemeliyiz. Dikkat edilecek diğer bir nokta resimlerde insanlarla tanrılar arasındaki farkı bilmektir. Bu farkı tesbit ettikten sonra, tanrı olarak kabul ettiğimiz figürün hangi tanrı olduğunu tanımaktır. Acaba muayyen bir tanrıyı belirtmek için ne gibi vasıtalara baş vurulmuştur? İlk hatıra gelen şey tanrı ismini resminin yanına yazmaktır. Eski Yunanlılarda ve Etilerde olduğu gibi, bu basit usule Mezopotamya san'atında pek seyrek baş vurulur. *Kudurrû*'larda ancak tanrı sembolleri bahis mevzuu olduğu için sembolün kime ait olduğunu belirten yazı nadiren, diğer san'at eserlerinde ise hemen hemen hiç görülmez. Mühürlerdeki yazıların resimleri izaha faydalı olup olmayacağı mes'elesine ileride temas edeceğim. Tanrıyı belirtmek için diğer vasıtalar kıyafet ve alâmetlerdir. Bunun için de filolojik bilgiye muhtacız. Bilhassa figürlerin elinde ve beraberinde olan sembollerle, bağımsız olarak bulunan semboller birbirinden ayırd edilmelidir. Dikkate değer bir nokta da tanrılarının her devirde aynı sembolü taşımış olmamalarıdır. Başka bir cihet de zaman zaman yeni tanrılarının ortaya çıkması ve eskilerin iktidar mevkiinden düşmesidir. Sembol ve figürlerin tekâmülünde, bu noktalar göz önünde tutulup ilk zamanlarda hangi tanrılar mevcut olduğu hangilerinin kaybolduğu ve hangilerinin sonradan geldiği araştırılmalıdır. Hangi tanrılar hangi sembolleri ne zaman taşımışlardır? Meselâ harp tanrısı İştâr'ı ilk zamanlarda (Akkad devrinde) omuzlarındaki gürzlerden maada elindeki

hurma kozalaklarıyla de (Frankfort, Cylinder Seals, Lev. XIX a) görüyoruz. Fakat çok geçmeden bu kadın tanrı, elindeki bu alâmetleri bırakır ve bunların yerine iki arslan başlı bir gürz taşımağa başlar. Kahraman tanrı tiplerinden olan meselâ tanrı Ningirsu ise çeşitli devirlerde çeşitli hüviyetler ve çeşitli alâmetler taşımıştır. Ningirsu Gudea devrinde tamamen bir Ninurta'dır ve Ninurta gibi tasvir edilir. Filvakt ne Gudea devrine ne de III. Ur devrine ait Ninurta'ya arkeolojide rast ediyoruz. Bu tanrı hakkındaki bilgimizi Eski Babil devri ile müteakip devirlerin kanonik metinlerinden edinmekteyiz. Muahhar devirlerin Ninurta tasviri, Gudea devri Ningirsu tasvirine müsavidir. Binaenaleyh Gudea devri Ninurta'sının aynı devir Ningirsu tasviriyle aynı olması çok muhtemeldir (Ninurta'nın bütün sembolleri Ningirsu'ya geçmiştir. (Landsberger, Fauna s. 91). III. Ur devrinde Ningirsu'yu gürzler ve arslanlar ile görüyoruz. Eski Babil devrinde Ninurta'yı resimlerinde elinde yedi başlı gürzü (udbanuilla) ile görüyoruz. Halbuki Ningirsu artık bu devirde, bilhassa kat'iyetle Kas'lar devrinde, kahraman bir tanrı değil bir ziraat tanrısıdır. Sembolü bir sabandır. Ninurta ise Codex Hammurabi'ye ve Tallqvist'in "Götterepitheta," adlı eserinde topladığı kayıtlara göre, hâlâ bir kahraman tanrıdır. Halbuki Akkad devrinde ne Ninurta ne de Ningirsu saban sembolünü taşır. Demek oluyor ki geç devirlere doğru gidildikçe, Ninurta kahramanlık vasıflarını korumakta Ningirsu ise kaybetmektedir. Fakat saban sembolünün tarihini misal olarak alacak olursak görürüz ki Gudea devrinde ve ihtimal ki ondan evvelki Akkad devrinde, bu sembolün Ningirsu ile ilgisi yoktur. (Aynı devirde bile tanrıların aynı sıfatı olmadığını bize Gudea devrindeki bereket suları akıtan Ningirsu da gösterir.) Saban halbuki bir zamanlar tanrı Enlil'e de sembol olmuştur. Bu mukaddes sabana (giş. apin) III. Ur devrinde Enlil mâbedinde ibadet edildiğini biliyoruz. (Landsberger, Der Kultische Kalender, s. 28 haşiye 15). Bütün bu söylediklerimizi nazarı itibara alıp Akkad devri mühürlerinde saban sembolü ile birlikte görülen tanrıya meselâ ne isim vermek icabetmektedir? Acaba Ningirsu saban sembolünü ilk defa ne zaman eline almıştır? Yine meselâ fırtına tanrısı Adad'ı bazen bir arslan üzerinde bazen dir ejder üzerinde, ekseriya da boğa üzerinde görüyoruz. Bütün bunları nasıl izah edeceğiz?

Tanrılardan ayrı olarak daha başka arkeolojik figürler de vardır: meselâ sözde Gilgameş ve Enkidu gibi kahramanlar, bizon-adam gibi melez varlıklar, tanrı düşmanları, demonlar ve sihir figürleri gibi. Bu çalışmamızda yazılı vesikalardan faydalanarak *kusarikku*, *apsasu*, *pazuzu*, *apkallu* gibi bulduğumuz adları bu tiplerden bazılarına vermeği denedik.

Mühürlerde gördüğümüz her motifi yazılı vesikalar, din tarihi ve *mythologie* yoluyla izaha muktedir olamıyoruz. Şunu daima hatırd tutmalıyız ki, taklit parçalardan sarfı nazar, mühür kazıcılarının hepsi devirlerinin birer *mythologie* bilgini, hepsi de hataya düşmeyen büyük san'atkârlar değillerdi. Bu eserlerde san'atkârın bilgisizliğini, ihmali

ve bazen müşterinin keyfine uyma zorunu da hesaba katmak lâzımdır. Bir çok nadide san'at eserleri yanında, daha müşterisi olmadan, icabında satılmak üzere hazırlanmış seri mamulâtı mühürlere de rasgeliyoruz. Hattâ o derecede ki bazan başka bir san'at devrine ait olan bir mühür senelerce sonra tekrar kullanılıyor ve yeni zamana, yeni sahibe uyarak, eski üslûptaki sahnelerin yanına yepyeni bir motifin de ilâve edildiğini görüyoruz (Moortgat, Rollsiegel, Fig. 506). Mühür yüzündeki yazılara yani *légende*'lara gelince : Eski Babil devrinin tahminen ortalarında mühür sahibinin adına, bir "*warad il ...*", yani, filan tanrının kölesi, ibaresini ilâve etmek âdet olmuştur. Bu âdetle hemen çağdaş olarak mühür sahibinin adının yazılmadığı mühürlerde, bir veya iki tanrı adı ilâve etmek âdeti de çıkmıştır. Bu iki tarz yazı yazmanın (*warad il ..* ile *Şamaş Aja* gibi) gayesi kolayca anlaşılmalıdır. Mühürlerin amulet karakteri taşımış olmasından, mühür sahibi, mühründe koruyucu tanrısının adının bulunmasını istiyordu. Prensip itibariyle mühür üzerindeki tanrı resmiyle tanrı adının uyması lâzımdır. Halbuki bazen uymadığı görülmektedir. Bu sebepten dolayı hüviyet tesbitlerimizde mühür yazılarından faydalanmaktan müstağni kalamazdık. Filhakika bu uygunsuzluğun başlıca sebebi, yazı yerinin açık bırakılıp icabında doldurulması veyahut da, kullanılmış bir mührün, yazısının silinip, bu yere yeni sahibe göre yeni yazının yazılmasından dolayıdır. Bu mühür *légende*'lerinden faydalanıp faydalanmayacağımızı tesbit etmek için, evvelâ ünlü tanrıların sonra da nadir tanrıların misallerini inceleyip, ekseriya uyduğunu gördük. Halbuki şimdiye kadar yapılan tanrı hüviyetleri tesbitinde, yazı ile resmin uymadığı yanlış misaller alınmış ve bunlar tefsirler için kullanılmıştır. Bizim yaptığımız istatistik ise - her ne kadar bu bahiste tanrı - kral nazariyesinin incelenmesinde olduğu gibi, bütün malzemenin istatistiği yapılmamışsa da - neticede, mühür yazılarının, tanrıların tesbitinde, tek vasita olarak değil, fakat ilâve vasita olarak kullanılabileceğini açıklamıştır.

Biz bu çalışmamızda, yukarıda dokunduğumuz bütün sorulara cevap verdiğimiz iddiasından uzağız. Yalnız anlatmak istediğimiz metodumuzla, ithaf mühürleri üzerinde bir istatistik yaparak, Moortgat'ın tanrı-kral nazariyesini tenkit edip, tanrı ile kral resimlerini ayırd edip, Eski Babil devrinin bazı önemli arkeolojik tiplerini inceledikten sonra, Mezopotamya ve civarında, Boğa kültü'nün san'attaki izlerini, ve bu münasebetle genel olarak Boğa kültünü incelemeğe çalıştık.

Moortgat'ın Tanrı-Kral Nazariyesinin İncelenmesi :

III. Ur Hanedanı mühürlerinin tebcil sahnelerinde 'Gudea Takke'li oturan şahsa tanrılaşmış kral adını verip, bundan arkeolojik tip olarak bir 'tanrı-kral' tipi çıkararak Moortgat'ın nazariyesini bu bahiste tenkit etmeğe çalıştık. Moortgat'ın nazariyesinin (Moortgat, Vorderasiatische Rollsiegel, S 28 v. d.) ana noktası, III. Ur devri mühürlerinde tanrı-kral'ın

tasvir edilip edilmemesinden ziyade, bundan geç devirlerde yaşayan arkeolojik bir tipin çıkarılıp çıkarılamıyacağı mes'elesidir. Filvaki tanrı-kral fikri Naramsin ile başlamış, bilhassa III. Ur devrinde bütün parlaklığıyla, devrin bütün mânevi hayatını dolduracak şekilde gelişmiş, ve hattâ Rim-sin'e kadar okadar parlak olmamakla beraber yine yaşamağa devam etmiştir. Moortgat bu fikrin ölümünden sonra da yani Hammurabi'den sonra da tanrı-kral fikrinin arkeolojik bir tip olarak yaşamakta devam ettiği iddiasındadır.

Moortgat'ın iddiasında haklı olup olmadığını meydana çıkarmak için, incelemelerimizden aldığımız neticeleri şu aşağıdaki soruları cevaplandırarak şekilde derleyip topluyalım :

1. III. Ur devri mühürlerinde kral ile tanrı tasvirleri arasında bir fark gözetilmiş midir?
2. Kral tasvirinde, tanrılığı ifade edilmiş midir?
3. Varlığı ispat edildiği taktirde, tanrı-kral tipi geç devirlerde yaşamış mıdır?
4. Geç devirlere arkeolojik bir tanrı-kral tipi intikal etmişse, tanrı-kral fikri de beraber geçmiş midir?

Bütün bu sorulara cevap verebilmek için tanrı tasvirlerini Akad devrinden itibaren inceledik. Bu devrin yalnız ithafli mühürlerinin, III. Ur devrinin ise tam bir istatistiğini yaptık. Aldığımız katı neticeler şunlardır :

1. Krala ithaf edilen mühürlerin ekserisinde; Gudea Takke'li şahıs tasvir edildiğinden, Moortgat'ın ve diğer bilginlerin bu şahsa kral ismi vermekte haklı olduklarını kabul etmek lâzımdır. Bununla, Gudea Takke'sinin, hiç bir zaman krallık tacı olduğu söylenmek istenmez. III. Ur devrinden evvel ve sonraki devirlerde kral olmyan kimselerde de bu serpuş görülmektedir. Yalnız bu devirde krala bu serpuşu vermek âdettir.

2. Tasvirlerde tanrı karakterinin bariz bir şekilde belirtilmediği kanaatındayız. Çünkü aksi halde kralın başına, Gudea Takkesi gibi, bilhassa III. Ur' dan evvel ve sonraki zamanlarda abidin de başında görülen sade bir serpuş giydirilmez, boynuzlu taç giydirilirdi. Yalnız umumiyetle tanrı tebcil sahnelerine benzer şekilde *analogie* yoluyla krala, takdim edici bir ulûhiyet vasıtasıyla tebcil yapıldığından, kompozisyon delâletiyle, ve bazen de üzerinde tanrı elbisesinin bulunmasıyla kralın tanrı mertebesine çıkarıldığı ifade olunmak istenmiştir.

3, 4. Moortgat yalnız III. Ur devrinde tanrı-krallar görmekle iktifa etmez, tanrı-kralların çoktan ortadan kalktığı bir devirde yani Eski Babil devrinin sonlarında da, bu tipin mevcut olduğunu iddia eder. Halbuki geç devirlerde, ne arkeolojik bir tanrı-kral tipi ne de tanrı-kral fikri yaşamaktadır. Eski Babil devri tiplerini izah ettiğimiz bahislerde, Ninurta (meselâ UM XIV, - 239, Louvre A 477) ve Ninşubur (Moortgat, Rollsiegel, Fig. 387) adını verdiğimiz tiplere, başlarında

Gudea Takkesi bulunduğu için, 'muharip Tanrı-Kral' ismini vermek ister, ki bu fikri kolayca reddedilebilir. Bu suretle Moortgat'ın tanrı-kral tipini Eski Babil devri mühürlerinin izahında kullanamayız.

*Eski Babil Devri Silindir Mühürlerinde Görülen bazı Önemli Mito-
lojik Tipler:*

Bu bahiste Eski Babil devrinin bazı tanrı tiplerinin teşhisi ele alınmaktadır. Tanrılar bir çok defalar silâh ve buna benzer aletlerle karakterize edildiğinden, çivi yazısı kaynakları yardımıyla, kült silâhlariyle san'atta görülen silâh tiplerini müsavi kılmaya istedik. Bu bahsin başlıca verimi, İhtar'ın yüzlerce defa görülen kült silâhının *şun. tabba* adlı oluşu ve *şar. ur* ile *şar. gaz* adlı silâhların arkeolojik tesbitidir. Bundan sonra tanrı teşhislerine girişilmiştir:

a - Şimdiye kadar doğru teşhis olunun tanrı tipleri:

1. Güneş tanrısı Şamaş,
2. Fırtına tanrısı Adad,
3. Muharip İhtar,
4. Okyanus ve tatlı sular tanrısı Ea.

Daha evvel doğru olarak tanınmış olan bu tanrı tipleri hakkında, *chronologie* için kullanılabilir önemli teferruat ilâve etmeğe muvafak olduğumuz gibi, edebiyatın mühürlerdeki tasvirlerle uyduğunu tesbit ettik.

b - Yeni teşhisler:

1. Ninurta
2. Ninsianna
3. Martu (Amurru)
4. Nergal
5. Ninşubur (İlabrat)

Bu yeni teşhislerimizi mühür *légende*'lerinin (bak sahife 18 e) kıymetlendirilmesi ve *mythologie*'den elde ettiğimiz istidlaller ile yapabildik. Dikkatli bir istatistikle, yukarıda söylediğimiz gibi, mühür *légende*'lerinin tartışma konusu olan tiplerin hüviyetlerinin tesbitinde, kullanılabilir, bu bahsin başlıca verimlerinden biridir.

Bunlarda Eski Babil devrinin bütün önemli tipleri (Çıplak Tanrıça müstesna; mühürlerde kendisine hiç bir zaman tapılmadığı için, büyük tanrı guruplarından ziyade "çıplak bacaklı oğlan,, "sular akıtan Gilgameş,, sınıfına aittir) tesbit edilmiş oluyor. Yalnız bu devrin baş tanrısı olan Marduk için de ayrı bir bahis ayrılabilirdi. Bunu yapmamışız, yalnız, bazı bilginlerin orak kılıçlı tanrı tipine yanlış olarak Marduk adını verdikleri zaman hakiki Marduk gösterilmiş, ve bu tanrıdan bu kadar bahsetmekle iktifa etmişiz.

Mezopotamya ve civarında Boğa kültünün san'attaki izleri:

(Bu münasebetle bu bölgedeki Boğa kültü genel olarak incelenmiştir.)

Tezin üçüncü bahsini Boğa kültü meselesi teşkil etmektedir. Din tarihinde fevkalâde önemi olan bu konu, Halil Demircioğlu'nun (Der Gott auf dem Stier, 1937) bu konunun mühim bir kısmını ele almasından sarfı nazar, yalnız L. Malten (Der Stier im Kult und mythischen Bild, yahr-buch des Deutschen Arch. Inst. XLIII, 1928, S. 90-139) tarafından daha etraflı bir *synthèse* içinde tam olarak incelenmiştir. Malten'in malzeme toplayışı evvelâ eksik sonra da ikinci derecede kaynaklardandır. Biz bu geniş meseleler kompleksini, yani Boğa Kültünü,

- A — Sumer-Babil Panteonunda boğa tanrılar,
- B — Tanrı sembolü olarak boğa,
- C — Boğa unvanlı tanrılar,
- D — Boynuzlu taç,
- E — Boğa altar'ı,

bölgelerinde incelemeğe çalıştık. Kaniş'ten Asur'a diğer taraftan Byblos'a kadar uzanan sahanın mühürlerinde görünen Boğa altar'ı kısmen mührün yegâne konusu olarak, kısmen de bir tâli tebcil konusu olarak müşahedelerin merkezine alınmalıdır. Buna *anthropomorphe* dinden evvel boğaya tapıldığını gösteren, unvan, boynuz gibi *survival* olarak izah edilebilecek olan, *anthropomorphe* dine miras kalmış olan bir çok gelenekleri de katmak lâzımdır. Biz bu din tarihi meselelerini hal iddiasında değiliz. Yalnız yapmağa gayret ettiğimiz şey, Sumer-Akkad metinlerinde ve san'at âbidelerinde bulunan malzemeyi toplayıp, gücümüzün yettiği kadar bunları bir tenkitçi tahlilden geçirmek olmuştur. Bu suretle metinlerden san'at eserlerine, san'at eserlerinden metinlere geçip ayniyet bulmağa gayret ettik.

Bu bahiste önemli olarak elde ettiğimiz netice şudur: Boğa Kültü, Sumer ülkesinin hiçbir devrinde, hattâ prehistorik devrinde bile, Ön Asya'nın batı memleketlerinde kabul etmemiz lâzımgeldiği gibi siklet merkezini teşkil etmemiştir. Sumer kültürünün çevresi içinde, diğer hayvan kültürleri arasında her ne kadar üstün bir durumda ise de, daima ikinci derecede kalmıştır.